

Рыспаева Сонун Сыдыевна
«КЭАУ» ОИӨК
Кыргыз-орус тилдери кафедрасынын
ага окутуучусу
Рыспаева Сонун Сыдыевна
УНПК «МУК», старший преподаватель
кафедры кыргызско-русского языков
Ryspaeva Sonun Sydyevna
senior lecturer, ERPC “IUK”

ӨКҮНҮЧТҮҮ ТАГДЫРЛАР ЖАНА ТИЛ САЯСАТЫ

ТРАГИЧЕСКИЕ СУДЬБЫ РЕПРЕССИРОВАННЫХ И ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА

TRAGIC FATE OF THE REPRESSED AND LANGUAGE POLICY

Аннотациясы: Бул макалада мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө терс таасирин тийгизип жаткан бир катар көйгөйлүү маселелер көтөрүлдү. Тилге болгон мамлекеттик мамилелер жана аны колго алуу маселелери каралды. Тилибиздин келечеги үчүн өмүрүн берген көрүнүктүү мамлекеттик инсандар тууралуу кеп козголду.

Негизги создөр: канды булоон, адилетсиз, социализм, тарых, эл душманы, чоң жоготуу, акыйкаттык, мушкул иш, тил саясаты, эрте-кеч, саясат, терминология.

Аннотация: В этой статье подняты некоторые проблемные задачи которые отрицательно влияет на совершенствованию государственного языка. Рассмотрен ряд вопросов поддержки и отношения государства к языку. Была затронута речь о видных государственных деятелях отдавших жизнь за будущее языка.

Ключевые слова: кровавые времена, несправедливость, социализм, история, враг народа, большая потеря, справедливость, трудная время, языковая политика, рано или поздно, политика, терминология.

Abstract: This article raises some problematic issues that negatively affect the improvement of the state language. A number of issues of support and the attitude of the state to the language are considered. The speech about prominent statesmen who gave their lives for the future of the language was touched upon.

Keywords: bloody times, injustice, socialism, history, enemy of the people, great loss, justice, difficult time, language policy, sooner or later, politics, terminology

---

“Өлгөндөр даңкталбай, тирүүлөр
баркталбайт”

Совет бийлигинин алгачкы жылдарында катаал жаза өкүм сүрүп, ага миллиондогондор туш келген.

Жазалоо 1937-38-жылдары өзгөчө күчөгөн. Кыргызстан компартиясынын ошол кездеги жетекчилери мына ушул канды булоон учурда баарынан алдыда болгусу келип, көптөгөн адилетсиз иштерди иштебедиби. Алар бул иштин көп айтылбай, жашырын сыр катары жабык калышын каалашкан. Бул иштерине күбө болгондордун бардыгын көзүн тазалоо аракеттерин жасашкан.

Ким билет, социализм тарых тактысынан кулап түшпөсө кандуу иштин капшабы мезгилдин өтүшү менен унутулуп, ал тууралуу кеп болбой, акыйкаттын ачыкка чыгышы

да мүмкүн болмок эмес. Анткени ичи тарлардын ою ордунан чыгып, өзүнөн өйдөрөөктөрдүн көзүн тазалоодо “Эл душмандарын” табуу мелдеши кулачын жайбадыбы.

Чоң жоготуу, жалаң эле туугандарына эмес, кыргыз элинин башына түшкөн мүшкүл болгон. Ишеналы Арабаев, Жусуп Абдырахманов, Касым Тыныстанов, Төрөкул Айтматов сындуу кандай залкар адамдарды жаш кезинде жок кылышкан. Тындарды каралап жок кылгандар, эл арасындагы эле шум амалкой адамдар болгон.

*Булардын өмүрү өкүттө калган инсандар! Айта кетели, Ж. Абдрахманов, жүрөгүнүн түпкүрүндө өзү менен кошо кеткен бир өкүнүчүн минтип сүрөттөйт:*⁴⁴

- [Туйлаба жүрөк, туйлаба, кабындан чыгып кетчүдөй. Мен баарына даярмын. Тагдырга моюн сунгандан башка аргам жок. Бир гана өкүнүч арман – мен кантип жашадым, мен эмне үчүн жашадым, эмне иш кылдым, кылдай күнөөм жок, баары жалган, баары калп экендигин, элимдин алдында ак экендигимди өзүмдөн, өмүрлүк жарымдан жана күндөлүгүмдөн бөлөк эч ким билбей калгандыгында. Чындык – куну бүтпөс доо. Эртеби-кечпи элим актайт, заман таразалайт] – деп кете берген.⁴⁵
- [Аттиң, мезгил кооптуу да коркнучтуу да Кусейин. Калың эл жалпы караңгылыкта. Тагдыр тарых таразасында турат. Калк сабатсыз. Карарган булут каптап, калыстык жок болуп турат. Тагдырым кандай болот ким билет? Сен көзгө илинбе. Эл арасына кет. Бул иштин аягына чык, Кусаке] – деп баштаган ишин Кусейинге тапшырып, Касым Тыныстанов кете берди.

Канга синген карөзгөйлүктүн капшабынан, өткөн доордогу өкүмчүлүк аң сезимдин алкагынан алыстай албаган аксымдардын айрымдарынын кесепети ушинтип чыгаандардын өмүрүн өксүтүүгө зор кедергисин тийгизди.

“Калктын көзү ачылмайын, караңгылыкка шоола чачылбайт. Түпкүрдөгү түркөйлүктү түртө салмайын элдин шору басылбайт, багы ачылбайт”⁴⁶ – деп кан-какшаган Касымдын тилибизге болгон ат көтөргүс эмгегин эмнелерге теңесе болот.

Кыргыз эли, анын тили жана дили үчүн өмүрүн канжыгага байлап келген Тыныстанов түзгөн тил саясаты бүгүнкү күндө талдоого алынышы зарыл экендигин билдирген маселелердин кучагында турат.

«Тил саясаты – ар бир өлкөнүн өзгөчө укугу» Саясат бул башкаруу искусство. Мамлекеттүүлүктү түзгөн улуттун саясатчылары азчылыктар менен кошо ал өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарын коргойт. Өлкөдө мыйзамдарды саясатчылар жазат. Демек тилге болгон мамиле жана анын өнүгүүсүн колдоого алууда саясатчылардын ролу чоң.

Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан эгемендүү-суверендүү өлкөлөр. Тилге болгон саясий көз караштары да башкача.

Россия Федерациясында жашаган улуттар бир гана орус тилинде расмий иштерди жүргүзүүнү жана башка улуттар орус мектептерде гана окууга мажбурлаган мыйзам киргизген.

Орус тилинде сүйлөп, түшүндүрүү жагынан бизде, Кыргыз Республикасында да кыйынчылык жок. Анткени бизде билингвизм жакшы жолго коюлган. Буга далил Кыргыз Республикасынын президентине караштуу мамлекеттик тил комиссиясынын жакында иштеп чыккан мыйзамына киргизилген өзгөртүүлөргө карата кыргыз жарандарынын берген комментарийлери күбө болуп отурат.

Акыркы учурда, мамлекеттик тилге болгон саясий талдоо салыштырмалуу түрдө сөзсүз жүргүзүлүшү жана натыйжалары берилиши зарыл. Мамлекеттик тилди сактоо, андан ары өнүктүрүп, дүйнөлүк тилдердин катарына алып чыгуу концепцияларын иштеп чыгуу бүгүнкү күндүн талабы экендигин белгилеп кетким келет. Ооба, азыркы күндө кыргыз тилине артыкчылыктуу көңүл бурулуп келе жатат. Ошону менен катар Мамлекеттик тилди өнүктүрүү чөйрөсүндө бирдиктүү саясатты жүргүзүү максатында

⁴⁴ С. Мусаев “Инсан жана тарых” 22-б.

⁴⁵ С. Мусаев «Инсан жана тарых» 23-б.

⁴⁶ С. Мусаев «Инсан жана тарых» 10-б.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссияны Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссия деп кайра атоо боюнча токтом кылынып, Улуттук комиссиянын карамагына Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын алдындагы «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы» мекемеси, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Терминологиялык комиссиясы өткөрүлүп берилип, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын алдындагы Кыргыз энциклопедия жана терминология борбору деп өзгөртүлүп түзүлүшү да артыкчылыктуу иштердин бири десек болот. Анткени терминкомдун иши кечиктирилгис жолго коюлушу бүгүнкү күндүн талабы болуп отурат. Терминдик сөздүктөр ар кайсы авторлор тарабынан бирдиктүү болбостон ар кандай мааниде которулган сөздөр пайда болууда. Бир типке келтирүү маселеси курч маселелердин бири экендиги талашсыз.

Маселен: бийлик органдарынан тартып, дээрлик бардык министрликтерде иш кагаздарынын жүргүзүлүшүнүн түп нускасы мамлекеттик тил болуп, анан расмий тилге которулушу зарыл. Бүгүнкү күндө бардык документтер жана иш кагаздары расмий тилден кыргыз тилине которулгандыктан, ар бир котормочу өз билгениндей которуп жүрөт. Бирдей иш кагазынын стили сакталбайт. Терминдер чар жайыт, бирдей түшүндүрмөсү жок. Терминдик сөздүктөрдү ким өзүнүн оюнда туура десе ошондой түзүп келүүдө. Андай документтерди жөнөкөй жарандар эмес адистер да түшүнбөй калуусу мүмкүн. Маселен, 2013-жылы жарык көргөн “Мамлекеттик тилдин коомдук-саясий, укуктук, каржы-эгечарбалык, аскердик термин – атоолордун сөздүгү” (А.Б.) аттуу орусча кыргызча жаңы сөздүгүндө бир катар атоолор тушунүксүз аталыштардан турат:

Аврал – шашмал, **авиаразведка** – учмал чалгыны (аба чалгыны), **скандал** – жадаал, **авиабаза** – учмал жыясы, **аббревиатура** – кыскара, **абонентский пункт** – акынтал кенти, **абитуриент** – дамачы, **ажижотаж** – дүрбөш, **аналитик** – талдамык, **антинаучный** – терсилимдүү, **аудиторский отчет** – текшериктик санкат, **атташе** – кеңешмен, **аудит банковский** – байнактык текшерик ж.б.

Сөздүктөрдү чыгарууда терминком менен макулдашуу же бир пикирге келүү маселеси жолго коюлса жакшы болмок. Анткени талаштан дайыма тактык жаралат эмеспи.

Дагы бир жагдай, кесиптик орто жана жогорку окуу жайларында дээрлик, кыргыз тилинен башка сабактардын бардыгы орус тилинде өткөрүлөт. Коомдук жана гуманитардык сабактарды кыргыз тилинде өткөрсө болот эле. Кыргыз интеллигенциясы тилдин өнүгүшүн өздөрүнөн баштап үлгү болсо, жаш муундар ал жолго түшмөк деген ойду сунуштагым келди.

Кыргыз тилинде илим жазууга белсенбеген да илимпоздор жок эмес. Кыргыз тилине күйүп бышкан интеллигенция, илимпоздордун катары өтө аз. 32 жылдан бери мамлекеттик тилди башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтө албай келдик. Эми өзүбүздүн орус мектепти бүткөн атуулдарыбыз кыргыз тилинин эмне кереги бар эле деген ача пикирлерин айтууда. Мамлекеттик тилге болгон муктаждыкты жаратуу зарылдыгы бүгүнкү күндүн олуттуу маселеси болууда. Мамлекеттик тилдин өнүгүшү жана турмушка ашырылышы боюнча илимий-саясий талдоонун жоктугу негизги маселелердин бири экендиги талашсыз.

Мамлекеттик тил мамлекет тарабынан колдоого муктаж. Калкынынын саны аз, башка тилдердин таасири күчтүү, ааламдашкан заманда бизге окшош өлкөлөрдө мамлекеттик тилдин атаандаштыкка туруштук берүү сапатын арттыруу олуттуу саясий стратегия болууга тийиш. Мисалы, англис, кытай, француз, испан, орус тилинде жүз миллиондогон адамдар сүйлөп, билүүгө умтулуп жатса да, бул тилдердин дүйнөлүк масштабдагы жана деңгээлдеги расмий статуска ээ экенине карабай, Англия, Франция, Испания, Россия өз мамлекеттеринин тилин өнүктүрүү, жайылтуу үчүн болгон аракетин көрүп келет.

Мамлекеттик тил, дегеле тил саясаты боюнча келечек программаны иштеп чыгууда тилдин абалы, колдонуу чөйрөсү, социалдык-экономикалык жагдайлары, тоскоолдуктар жана аларды жоюунун жолдору сыяктуу орчундуу маселелер ар тараптуу

изилденүүгө тийиш. 2011-жылдан бери тилдин абалы боюнча олуттуу изилдөө жүргүзүлө элек. Кыргызстандын калкынын канча пайызы үчүн мамлекеттик тил эне тили болуп эсептелсе да:

- Канчасы эне тилин билет?
- Канча бала мамлекеттик тилде бала бакчада билим-тарбия алат?
- Канча өспүрүм мамлекеттик тилде мектепте окуйт, канча адис жогорку окуу жайында мамлекеттик тилде кесипке ээ болот? деген сыяктуу суроолорго так жооп алышыбыз керек.
- Жагдайдын себептери кайсылар?
- Кырдаалды кантип жөнгө салабыз, канча убакытта, канча каражатка?
- Кандай жол менен чечебиз? – деген өңдүү маселелер даана аныкталууга тийиш.

Тилди үйрөнүүдөгү негизги факторлор – бул мотивация, интенция, программа жана тажрыйба. Бул классикалык эреже. Эми ушул факторлордун биздеги абалы кандай, ар бири жана баары биригип биздин элге кандай деңгээлде таасир этет? Олуттуу изилдөөгө негизделбеген ар кандай программа ийгиликсиз болоору тууралуу айткым келет.

Дегенимдин себеби, кыргыз улутундагылар өз ара бири-бири менен эне тилинде пикир алышууда. Анын ичинде жаргондук, диалектилик тилдер да орун алып келет. Кыргыз мамлекетинин бардык органдарында мамлекеттик тилде эмес, дагы эле расмий тилде – орус тилинде пикир алышат. Бүгүнкү күндө дээрлик бардык кыргыз балдары орус мектептеринде окуп жатышат. Кыргызстанда кыргыз тилдүү мектептер орус тилдүү мектептердин, бала бакчалардын тепсендисинде калууда. Ошондуктан кыргыз тили менен кайсы жерге бармак элек деген түшүнүктөр да жашап келет. Бул албетте эне тилди жоготуп коюу коркунучун туудурбай койбойт.

Маселен: Академик Б. Ө. Орузбаеванын филология маселелери деген китебинде [223-б.]¹ филология илимдеринин кандидаты, профессор Курманбек Токтоналиев агайыбыз, Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министрлигинен келген кат тууралуу мындай баяндайт: “Тышкы иштер министрлиги Кыргыз Республикасынын министрликтеринин жана ведомстволорунун чет өлкөлөргө жана эл аралык уюмдарга багытталган каттары көпчүлүк учурда расмий тилде жазылгандыктан, кат багытталган тараптар: “кыргыздын өзүнүн тили барбы?”-деген суроолорун берип жаткандыгы тууралуу маалыматтар Кыргызстандын чет өлкөлөрдөгү элчиликтеринен келип жаткандыгын белгилейт”. (Каттын чыгыш номери 02.06. 16 №7 – 025/5090). Бул суроону берүү менен алар, улуттун намысына тиешелүү көйгөйлүү маселени көтөрүп жатышат. Чет элдик элчилер, кыргыз элинин башында турган атуулдарына, капарына албай жүргөн көйгөйлүү маселени көзгө сайып көрсөтүп жатабы деген ой туулат.⁴⁷

Чынында эле бүлүнгөн чарбаны калыбына келтирүүгө же болбосо кетирилген кемчиликтерди оңдоого беш же он жыл талап кылынса, тилибизди 32 жылдан бери мамлекеттик деңгээлге жеткире албай жаткандыгыбыз албетте өкүнүчтүү болуп жатат. Маселен, Улуу Ата Мекендик согуштан кийин Япония, Германия, СССРдин курамында жүргөн бир катар мамлекеттер өздөрүнүн улуттук тилин мамлекеттик деңгээлге жеткирип алышты. Аз эле убакыттын ичинде мамлекеттик тили бар экендигин далилдеп коюшту. Ал эми биз болсо бүгүнкү күнгө чейин мамлекеттик тил менен улуттук тилдин айырмачылыгын биле албай келе жатабыз.

Эмне үчүн ушунча убакыттан бери тилибиз мамлекеттик боло албай жатат? – деген чоң суроого:

Биринчиден, кыргыз тили мамлекеттик тил катары каржы- экономиканын, башкача айтканда, базар байланышынын тили боло албай жатат. “Коомдогу байланыштын негизги күчү – каржы жана экономика. Кыргызстандын аймагында соода-экономикалык, соода-өндүрүштүк, чарбалык, банктык жана базар байланыштары кыргыз тилинде жүргүзүлбөсө

⁴⁷ Б.Ө. Орузбаева жана филология маселелери 223-б.

жүз жылда да кыргыз тили мамлекеттик тил боло албайт” – деп баса белгилеп кеткен профессор Курманбек Токтоналиев агабыз өзүнүн эмгегинде.⁴⁸

Ошондуктан, чечкиндүү аракет кылып, мамлекеттик тил мыйзамынын аткарылышын толук кандуу жетекчиликке алып, жүзөгө ашыруу орчундуу маселелердин бири экендигин ар бирибиз жон терибиз менен сезишибиз зарыл. Кыргызстанда бардык иш-чара кыргыз тилинде өткөрүлүүгө тийиш. Чет мамлекетке экспорттолуп жаткан кийим-кечелерде кыргыз жазуулары чагылдырылышы тийиш. Ошондо барып тилибизге болгон муктаждык жаралат. Эмне үчүн биз кайсы гана мамлекетке экспорттобойлу ошолордун тилиндеги жазуулар менен жөнөтөбүз? Алардын тилиндеги кийим-кечелерди биз деле алып кийип жүрбөйлүбү. Кыргызстан эл аралык университетинин Кыргыз-орус тилдери кафедрасынын кыргыз тили жана адабияты сабагынын ага окутуучусу М.О. Мырзакматова: [Тилибиздин улуулугун, сулуулугун коргоп, анын жашашына, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары жашашына кам көрүшүбүз керек]⁴⁹-деп айткандай, бүгүн тилибизге ар бирибиз мекенчилдик менен кам көрбөсөк, эртең кеч болуп калаары шексиз.

Экинчиден, бүгүнкү күндө тилге болгон идеологиянын жоголгондугунан улам, жаштарыбыз өз улутунун тилин чанып, түшүнбөөчүлүктөр көбөйүүдө. Жаштар арасында, ишкана, мекемелерде, министрликте, жогорку бийлик бутактарында иштеген кыргыз жаштары мамлекеттик тилге караганда расмий тилди жогору коюшат. Кыргыз тилинде сүйлөгөндөн уялышат.

Ал эми массалык маалымат каражаттарында кыргыз адабий тилинин нормасы сакталбай калды. Маселен, көчөдөгү көрнөк-жарнактардан тартып, теле-радиоберүүлөрдөгү иш-чараларга чейин тилдик норма роль ойнобой калды. Өзүнчө бир аралашма тил пайда болду. Көрнөк-жарнактар, кулактандырууларды жазуу өзүнчө эле коммерцияга айланып кеткен. Кыргызстандан чыккан товарлардагы түшүндүрмөлөр жалаң расмий тилде. Бизнес чөйрөсүндө болсо мамлекеттик тил жөнүндө түшүнүк да жок. Мунун натыйжасында өзүнчө бир кодура тилге айландырып салуу коркунучу да жок эмес.

Үчүнчүдөн, бийлик органдарынан тартып, дээрлик бардык министрликтерде иш кагаздарынын жүргүзүлүшүнүн түп нускасы мамлекеттик тил болуп, анан расмий тилге которулушу зарыл.

Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн конкреттүү планы түзүлүп, анын аткарылышын милдеттүү түрдө жетекчиликке алып ишке ашырууга убакыт келип жетти. Бул кечиктирилгис маселе.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Академик Б.Ө. Орузбаева жана филология маселелери
2. Кулматов Алмаз, мамлекеттик жана коомдук ишмер мамлекеттик тилдин укуктук статусу жана тарыхый орду макаласы
3. Кыргыз республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин кыргыз тилин, мамлекеттик жана расмий тилди үйрөнүүгө карата кайрылуусу 2018-ж. Бишкек
4. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө Ф., Илим, 1985

---

5. Б.Ө. Орузбаева жана филология маселелери 225-б.

⁴⁹ М.О. Мырзакматова “Тарыхый сөздөр жана эскирген сөздөрдүн азыркы мааниси” “Вестник МУК” журналы, 359-б.